

עוז בלומן

איש משורש נביא

הממד האתי בבקשת האלוהים של הלל צייטלין

עוז בלומן

איש משורש נביא

הממד האתי בבקשת האלוהים של הלל צייטלין

אֶזְרָא

הסדרה לפילוסופיה יהודית

עורך הסדרה:

פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' זאב הרוי

פרופ' חנוך בן פזי

עוז בלומן

איש משורש נביא

הממד האתי בבקשת האלוהים של הלל צייטלין

הוצאת אֶדְרָא

Oz Bluman

A Man Rooted in Prophecy

The Ethical Dimension in Hillel Zeitlin's Search of God

הספר ראה אור בתמיכת:

המפעל לספרי יהדות (מקור) של מרכז הספר והספריות בישראל (ע"ר)
ובתמיכת משרד התרבות והספורט – מנהל התרבות

תמונת העטיפה: **דסי שלום-נמני**, "אור", 2022

עריכת לשון: **שמואל מרצבך**

הגהה: **אוריאל תא-שמע, טוביה טבסקי**

מסת"ב: 978-965-7773-37-6 ISBN:

© כל הזכויות על המהדורה העברית שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ג – 2022

© Copyright 2022 by Idra Publishing

E-mail: IdraPublisher@gmail.com

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן העניינים

11.....	מבוא
---------	------

חלק א: פרקי חיים והגות

21.....	פתיחה
23.....	פרק ראשון: פרקי חיים
25.....	קורמה: ילדות, בחרות ובגרות (1897-1871)
27.....	הומל, רוסלאבל, קייב: חוג ידידים ונכר (1904-1898)
30.....	וילנה: מהפכות וטלטלות (1906-1905)
31.....	ורשה: סימבוליות ומיסטיקה (1913-1907)
33.....	ורשה: מלחמת העולם הראשונה (1917-1914)
34.....	ורשה: פרקי תשובה ורוח (1924-1918)
36.....	ורשה: ציונות, משיחיות וכליון (1942-1925)
41.....	פרק שני: אפיון הגותו של צייטלין וכשלי
42.....	בין "חוזר בתשובה" ל"מבקש תמידי"
46.....	תקופת היצירה המוקדמת
49.....	תקופת היצירה המאוחרת
52.....	התהליך עצמו בפי צייטלין
56.....	יחסים עם החברה הדתית
58.....	סיכום

חלק ב: השאלה שציטלין שואל | תרנ"ח-תרס"ד (1904-1898)

63.....	פתיחה
64.....	פרק שלישי: 'שאלות ארוכות' או פסימיזם אתי
66.....	שופנהאואר: אתיקה של סבל וחמלה
71.....	דוסטויבסקי וטולסטוי: אתיקה של סבל וזיכוכ

78.....	ניטשה: אתיקה של סבל ועוצמה
83.....	סיכום תנועת המטוטלת: אתיקה, סבל ו"שני עולמות"
85.....	פרק רביעי: פסימיזם, הגות קיומית ואתיקה
85.....	הטוב והרע (1899-1902)
88.....	הרהורים, מכתבי אחד הצעירים (1901)
91.....	לחשובנו של עולם (1903-1904)
93.....	מאמרי "הצפה" (1903)
97.....	הציונות ושאלת הסבל
105.....	סיכום: סבל-אסתטיקה-אתיקה

חלק ג: שינוי ערכים אסתטי | תרס"ה-תרס"ו (1905-1906)

111.....	פתיחה
118.....	פרק חמישי: יופי ומוסר בחיק הטבע
118.....	אידיליה של הרמוניה עם טבע
120.....	הטולסטואי – צייטלין
124.....	אמביוולנטיות ביחס לטבע
126.....	סדקים בהרמוניה: הטבע מול האדם הסובל
129.....	פרק שישי: יופי ומוסר במעשה האומנות
131.....	הציונות ושאלת התרבות
132.....	מארק אנטוקולסקי
134.....	האומנות העמוקה
136.....	האומנות בשירות האתיקה
138.....	געגועים ליופי
140.....	צרות אסתטיות
142.....	העולם העליון בתמונות
143.....	זעזועים פוליטיים וטעם אסתטי
144.....	פרק שביעי: סימבוליזם אתי
148.....	על יצירת הסמל: פנומנולוגיה ומיסטיקה
153.....	האישה כסמל

156.....	הפרקטיקה של השימוש בסמל
160.....	סיכום: הסמל והחמלה

חלק ד: מיסטיקה כמניע מוסרי | תרס"ז-תרע"ג (1907-1913)

165.....	פתיחה
169.....	פרק שמיני: מטפיזיקה של "שני עולמות"
169.....	העולם העליון, ה"אין" וה"דבר כשהוא לעצמו"
173.....	מהצמצום אל השבירה: האינדיבידואליזם והרע
175.....	העולם העליון: רמזים וקולות
177.....	העולם העליון: "סבל" ו"יופי"
178.....	ההשתוממות והפליאה
181.....	אינדיבידואליזם ו'ביטול'
183.....	סיכום
184.....	פרק תשיעי: מ"יופי של מעלה" אל ההתגלות
184.....	תצורת הפעילות המיסטית
185.....	חושים פנימיים ואינטואיציה
186.....	התבוננות מרוכזת
189.....	החלום
191.....	תצורת התרומה האתית
199.....	בחזרה אל המבנה ההגותי
206.....	אתגרת: צייטלין כמבקש אלוהים וכמוצא אלוהים
207.....	סיכום: סיפור על מיסטיקה וסבל

חלק ה: מיסטיקה מעורבת-חברתית | תרע"ד-תרפ"ד (1914-1924)

211.....	פתיחה
218.....	פרק עשירי: מלחמת העולם הראשונה
218.....	פליטים, רעב וסבל
220.....	פעילות חברתית
222.....	מיסטיקה וימות המשיח

225.....	יחידים-מתקנים
227.....	סבל, מיסטיקה ופעילות חברתית
228.....	פרק אחד-עשר: פעילות חברתית-מיסטית
229.....	התעוררות רוחנית
231.....	אגודות תיאוסופיות במזרח אירופה
234.....	הלל צייטלין והתנועה התיאוסופית
237.....	יומנים וכתבי עת, שירים ותפילות
240.....	קריאות משיחיות
242.....	אגודות יחידים, תרגומים והרצאות
244.....	התיווך של הבודהיזם ודתות המזרח
247.....	סיכום: על גבול הזהר וה"בהגווד גיטא"

חלק ו: איש משורש נביא | תרפ"ה-תש"ב (1925-1942)

251.....	פתיחה
254.....	פרק שנים-עשר: שליחות אישית משיחית
256.....	החלל: הגות מקורית ומבנה הגותי
259.....	ציונות משיחית
264.....	רדיפות, אנטישמיות וגזירה משמיים
267.....	תשובה, תפילה וזעקה
271.....	תפיסה עצמית: נביא, צדיק ומקדש השם
276.....	מ'השאלות הארורות' לשאלת הארורים
279.....	נעילה
285.....	הערות סיום
359.....	קיצורים ביבליוגרפיים
393.....	מפתח עניינים
399.....	מפתח שמות

לאחותי, פנינה ז"ל
גשר בינינו לאחר לכתך
שנכתב בגעגוע

מבוא

באחד מימיו האחרונים של ר' הלל צייטלין בגטו ורשה, בחודש אלול תש"ב (1942), בעודו מסתתר בבית החולים היהודי שברחוב לשנו, סר לבקרו ד"ר מרדכי לנסקי. הלה תינה בפניו את כאבו ביחס "לירידה המוסרית מצד חלק ניכר של האוכלוסייה היהודית"¹. בתגובה, שח לו צייטלין על מקרה שאירע לו עצמו: בשעת ההפצצה הרוסית בראשית אותו חודש, בעודו מסב את פניו אל קיר בית החולים ואומר וידוי, נגנבו חפציו האישיים בידי שכנו לחדר. למקרה זה הוסיף צייטלין מילים נוקבות:

יודע אתה מי אשם בירידה מוסרית זו? הסופרים היהודים ובראש וראשונה אני בעצמי. אמנם, בי האשם. עשרים וחמש שנים עבדתי בתור סופר ומחנך ההמונים. נדמה לי, כי עלה בידי להרים את ההמונים מבחינה מוסרית אל שלב נעלה. לבסוף אכזבה כזאת. עבודתי כולה כאילו הלכה לאיבוד, אם ברגע היסטורי כזה, שאנו חיים בו, אנו עומדים בפני חזיונות מכוערים.

וכך המשיך לאחר הפסקה קצרה:

לא ביהודים האשם, כי אם בי. כתבתי כנראה מעט. צריך היה לכתוב יותר ודווקא במלים פשוטות, כדי שהיהודי מן הרחוב יבין בנקל ותכנן יחדור אל תוך נשמתו ויבלע בדמו. הזנחתי את ההמונים. רשלנות כזו, אין כפרה לעווני.

במשפטים אלו, מהאחרונים שנשתמרו בזיכרונות בני דורו, סיכם צייטלין את מפעל חייו. הם אומנם עלו על הכתב בריחוק שנים ומקום והובאו כאנקדוטה, אך גם ככאלו – שמא דווקא ככאלו – יש בהם כדי ללמד דבר-מה על האיש ופועלו שנסקר ואופיין עד כה בעיקר בגווניס מיסטיים-משיחיים. הוא, שגם בעודו מסתתר בבית החולים לא חדל מלקרוא בספר הזהר ולשווח בפעם

על הציפייה המשיחית, ראה את שליחותו ב"חינוך ההמונים מבחינה מוסרית", ועל אלפי (!) מאמריו התבטא בצער כי "כתב כנראה מעט". משפטים אלו הם שהסבו את תשומת ליבי לראשונה לממד האתי המפותח שקיים במשנתו של צייטלין. עם הזמן, ממשפטים בודדים, אזכורים אגביים ואנקדוטות ביוגרפיות – הלכו והצטברו מאמרים ומסות שעיבו את השערת המחקר הראשונית ועלו בסופו של דבר לכלל מבנה הגותי שיתואר להלן.

ייאמר כבר כעת: צייטלין אינו פילוסוף, ובאלפי מאמריו ומסותיו לא שוכנת הגות הדוקה ושיטתית. אולם מדובר באינטלקטואל אוטודידקט שהיה ערני בצורה יוצאת דופן למתרחש סביבו – הן ברחוב היהודי, הן ברחובות הרבים שמעבר לו. הוא כתב מתוך מודעות (לעיתים עמוסה עד כדי טרחנות) להגות, לספרות, לאומנות ולפוליטיקה בת זמנו. רשימותיו מלאות בציטוטים, מראי מקומות והתייחסויות ישירות לכל אלו. הוא קרא כמה שפות, וערך לקורא העברי והיידי היכרות מקיפה עם הרעיונות המרכזיים בני התקופה. בשל כך, בתוך עזבונו העצום ניתן למצוא כמה רעיונות, תמות ומוטיבים החוזרים על עצמם. הוא שב וכתב על הסבל והמוסר, על היופי והעולמות העליונים ועל הרגישות והאדם היחיד. טיעוניו מתלכדים בסופו של דבר למבנה קבוע. אם זוכרים כי מדובר ביוצר עברי העומד תחת השפעתה של הספרות וההגות המזרח־אירופית, דרך זו לשרטוט מבנה הגותי עשויה להיות נסלחת. כך מתברר כי צייטלין שב וביקש לאורך יצירתו את אותה דרך המסוגלת לנטוע באדם את המוסר: לחלצו מסבך האנוכיות, לפתח בו את הרחמים והחמלה, להניע אותו לפעולה בעד הזולת, להוביל אותו אל האחוה. צייטלין העביר תחת שבטו את השיטות המרכזיות בהגות בת זמנו, כמו גם את האידיאולוגיות הגדולות, התנועות הדתיות והמפלגות הפוליטיות; בכל אלו ביקש את הרגישות לסבל, את האחריות וכובד הראש הראויים לסוגיות ציבוריות, את הדאגה לקיומו של עם היהודי, לשלום העולם ולתיקון האדם. השאלה האתית (או מטא־אתית) בדבר ההנעה המוסרית היא העומדת במוקד כתיבתו, ואט־אט הוא משרטט לה מענה, המתרחק ממהפכנות חברתית ואידיאולוגית אל מחוזות הטיפוח האישי, שכן לדבריו –

לקחת חלק באיזה עניין חברותי, להיות איזה פועל, עסקן – דבר זה דורש רק עבודה ויגיעה, ולכל היותר רק מעט אומץ לב. אבל לשנות את עצמו, לשנות את דרכי החיים מן הקצה אל הקצה,

ליהפך לאחר – לזאת דרושה עבודה מיוחדת, גבורה מיוחדת, הכרה מיוחדת, עולם פנימי עשיר ורחב באמת.²

לצד האתיקה, צייטלין גילה עניין של ממש באסתטיקה, במיסטיקה ואף בפובליציסטיקה. אין הכוונה להצביע עליהם כעניין משני או לדחוק אותם אל הסד הצר של האתיקה. ברם גם את אלו חורזו חוט השני האתי הייחודי לציטלין, והם עומדים כל העת בזיקה ישירה אל המבנה האתי שהוא משרטט.

המשפחה האתית שאליה שייכת האתיקה של צייטלין היא האתיקה של החמלה – היענות לזולת המתפתחת באדם לנוכח סבל. 'גיבורי התרבות' שלו בתקופת היצירה המוקדמת היו ארתור שופנהאואר, פידור דוסטויבסקי, לב טולסטוי ופרידריך ניטשה, ובדבריהם הוא שב והפך. בכתביהם שמור תפקיד מרכזי לסבל, ותפקיד זה נכרך לבלי התר בשאלות אתיות שציטלין הדד אל הרחוב היהודי. לא היה זה צייטלין שכרך אותם יחד בסוגיה זו. הייתה זו מסכת שלמה של רעיונות שנעה מגרמניה לרוסיה – ומשם בחזרה וחוזר חלילה – ונכחה באורח דומיננטי מאוד בדיונים האינטלקטואליים של התרבות הרוסית. שופנהאואר סלל דרך חדשה של דיונים אתיים בעלת כמה מאפיינים ייחודיים, והסופרים הרוסיים – וניטשה לאחר מכן – השתלבו במסורת זו איש איש לפי דרכו.

עם השנים, צירף צייטלין למשפחת האתיקה של החמלה את הגעגועים, בקשת היופי ו'העולמות העליונים', שהפכו עד מהרה למוטיבים בולטים וייחודיים בכתביו. פיתוח הרכיבים הללו התווה את דרכו במחזות האסתטיקה ולאחר מכן במחזות המיסטיקה. אחת הטענות המרכזיות בספר זה היא שהעיסוק האינטנסיבי בתחום האתי והאסתטי, שעמד במוקד הגותו המוקדמת של צייטלין, לא נעלם מהגותו החסידית והקבלית המאוחרת. אדרבה, הגות מאוחרת זו נבנתה והשתכללה על יסוד אותן תמות ואותו מבנה ייחודי הנוגעים לאתיקה של החמלה שפותחו בהגותו המוקדמת. כך התקבל בסופו של דבר הטיעון הציטליני הייחודי שלפיו את התשתית למוסר יש לבקש במחזות ההתנסות המיסטית. אם נרצה, זהו רגע לידתה של 'האתיקה המיסטית' – חלון שממנו ניתן להביט על הוגים וזרמים נוספים במאה העשרים.

יציאה בעקבות חיפושיו של צייטלין אחר האלוהים והאתיקה היא מסע מרתק, מטלטל, עשיר ומגוון בנופים – אך לעיתים גם מתיש. רגשות קיומיים משמשים בו בערבוביה לצד רגשות חברתיים, דתיים ואסתטיים. מערכות המושגים השונות יוצרות לעיתים קרובות סבך קשה להתרה. זאת נוסף על הקשיים הצורניים שמערים צייטלין על הקורא, בדמות מסות המרפרפות על כמה נושאים שונים או סדרות מאמרים שסיומן חסר בדפוס. אולם בסופו של

דבר זהו מסע מחכים ומשתלם, בפרט לאלו שתהיות על אודות מוסר, דת, מיסטיקה והקיום היהודי טורדות את מנוחתם. נוסף על כך, העמידה על הממד האתי יש בה כדי לדבק את כל חלקי דמותו של צייטלין – הצעיר התלוש, היוצר הניאורומנטי, העיתונאי, המיסטיקן, הפעיל החברתי, ההוגה ומשורר התפילות – לכדי צייטלין אחד.

בספר שנים-עשר פרקים המרכיבים שישה חלקים הבנויים בסדר כרונולוגי. החלק הראשון מציע סקירה תמציתית של פרקי חייו של צייטלין, כתיבתו ועיסוקיו – כהקדמה לעיסוק בהתפתחות הגותו. סקירה זו תכלול גם את האפיונים השונים שניתנו להגותו ולשינויים שחלו בה ותצביע על קשיי אפיון שונים שלא באו על פתרונם עד הנה. החלק השני יציג את תקופת היצירה המוקדמת של צייטלין (1898-1904), יתחקה אחר 'גיבורי התרבות' שלו באותה עת וישרטט מפת דרכים בנוגע למוטיב הסבל המופיע בכתיבתו וזיקתו לאתיקה. כך יתברר כי צייטלין איננו רק פסימיסט או סופר הנדחף על ידי רגשות קיומיים, אלא הוגה המבקש מענה לשאלות אתיות ומוצא אותן בתחושות הסבל, הצער והייסורים. החלק השלישי יעסוק במושג ה"יופי" שצייטלין מצרף למודל האתי שלו, ובמפנה שחל בו בראשית המאה העשרים (1905-1906) – מיופיו של חיק הטבע, דרך אומנות הציור והפיסול ועד לסימבוליזם. בחלק הרביעי יוצגו עיקרי הגותו של צייטלין בתחום האתיקה המיסטית ובחידוד הדגשים הייחודיים לה, כפי שהתפתחו בחיבוריו החסידיים והקבליים עד למלחמת העולם הראשונה (1907-1913). עיקרים אלה יבשילו ויקבלו צורה מוגמרת במסותיו הארוכות והידועות שיתפרסמו בכתב העת "התקופה" בשנות העשרים. החלק החמישי יתמקד בתקופת מלחמת העולם הראשונה, ובצורות הפעילות הייחודיות שצייטלין מפתח במהלכה ובשנים שלאחריה (1914-1924). צורות אלו, הכורכות מיסטיקה, הגות ושירה עם פעילות פוליטית וחברתית, יהיו שכלול ומימוש חי לאותה אתיקה מיסטית שהוא מבקש. החלק השישי יעסוק בשלב האחרון בהגותו ופעילותו של צייטלין (1925-1942), שבו נטל על שכמו שליחות נבואית וקרא לעם היהודי לשוב בתשובה ולתקן את דרכיו בטרם תתרגש עליו פורענות. ספר זה עמוס פריטים היסטוריים וביוגרפיים רבים, בפרט בחלקו הראשון. המעוניין בהגות האתית של צייטלין 'כשלעצמה' מוזמן לדלג על חלק זה ולצלול אל החלקים האמצעיים. ברם הבאתם של אותם פריטים לא נועדה לצרכים היסטוריים או ביוגרפיים בלבד, אלא בראש ובראשונה לתקף את הקריאה האתית באותם מסות ומאמרים שיובאו בחלקים האחרים ולתאר את ה'מושג

בחיים' שלהם. הללו, בתורם, יסייעו להעריך מחדש את התפתחותו הרוחנית של צייטלין בראשית המאה העשרים ובמהלכה.

מאמרים על אודות חייו ויצירתו של צייטלין החלו להיכתב עוד בחייו. בשנת תרע"א (1911), כאשר צייטלין היה כבן ארבעים, צירף יעקב פייכמן הקדמה לכרך הראשון מסדרת "כתבים נבחרים" ובה מעין ביוגרפיה אינטלקטואלית. עיתונים וכתבי עת הקדישו לו מאמרים חגיגיים ביובל החמישים והשישים שלו. בשנת תרפ"ח (1928) פרסם צייטלין אוטוביוגרפיה קצרה וידועה מאוד בשם "קצור תולדותיי", שרבות מהביוגרפיות שבאו לאחריה הסתמכו עליה. בנו הצעיר, אלחנן, העלה את זכרונותיו מ"בית הספרות" של אביו ביידיש על גבי ספר בשנת תרצ"ז (1937). בראשית שנת תש"ה (1944), עוד בטרם נודע דבר הירצחו, הוציאו ידידיו ותלמידיו את "ספר צייטלין", שבו נסקרה יצירתו מזוויות מספר. שמחה בונם אורבאך, תלמידו של צייטלין, הוציא לאור בשנת תשי"ג (1953) את "תולדות נשמה אחת: הלל צייטלין האיש ומשנתו". מאמרי זיכרון והנצחה רבים התפרסמו על אודות צייטלין בעיתונות העברית; ביניהם גם מאת בנו הבכור, אהרן, אשר עקב נסיעה לארצות הברית ערב המלחמה ניצל מגורל משפחתו. כל אלו סייעו לשרטט במעט את דמות דיוקנו של צייטלין, אך נעשתה בהם מעט מאוד עבודה תמטית ביחס למשנתו. ישראל כהן תיאר את צייטלין כ"דבורה חרוצה, האוספת את מיץ דבשה מכל פרח שהיא נחה עליו", ודומה שתאיור אקלקטי וספורדי זה ריחף לנגד עיניהם של רוב ככל הכותבים על הגותו של צייטלין לצד תיאורי ה"חזרה בתשובה" שלו.

המחקר החל לגלות עניין בדמותו של צייטלין בשלב מאוחר באופן יחסי. בשנת תשל"ט (1979) נשאה רבקה ש"ץ אופנהיימר הרצאה – שעובדה לאחר מכן למאמר – על אודות "דרכו של הלל אל המיסטיקה היהודית". באותה שנה פרסם ישראל כהן מאמר העוסק בממד המשיחי שבפעילותו הציבורית של צייטלין – בספר היובל לכתב העת "מאזניים". בשנת תשמ"ד (1984) הושלמה עבודת דיסרטציה ראשונה על צייטלין בידי משה ליאון וולדוקס. העבודה עסקה בתיאור ביוגרפי של צייטלין בין השנים תרנ"ד–תרע"ט (1894–1919) ובסקירת כמה מאמרים בולטים מתקופה זו. ברם בעבודה זו כמעט שלא נסקרו הזיקות שבין הגותו של צייטלין ובין התנועות התרבותיות והאידיאולוגיות של אותן שנים – בעולם היהודי ובעולם הכללי. אלו הושלמו בחלקן בספרו של שרגא בר-סלע משנת תשנ"ט (1999) שבחן כמה תחנות חשובות ביצירתו של צייטלין לאור הזרמים הפילוסופיים והפוליטיים בני התקופה, ובדיסרטציה של עשהאל

אבלמן משנת תשס"ז (2007) ששרטטה את דמותו על רקע צמיחת התרבות היהודית במזרח אירופה.

בשנים האחרונות נכתבו כמה מאמרים חשובים שהאירו את הגותו של צייטלין מצדדים נוספים. בין אלו יש למנות את מאמריה של חמוטל בר-יוסף ששפכו אור על זיקותיו של צייטלין לתרבות ולהגות הרוסית בת זמנו, ואת מאמריו של יונתן מאיר שהציגו את מערכת הזיקות המסועפת שבין צייטלין ובין עשרות דמויות בנות דורו. מחקרי חב רבות למאמרים אלו, כמו גם לאחרים, והם יצוינו בהרחבה. ועדיין, גם לאחר כל אלו, נותרה שאלת קיומה של 'הגות צייטלינית' על כנה.

ספר זה בא למלא במקצת את החלל, ולהשיב לשאלה זו בחיוב.

ראשיתו של ספר זה בעבודת דיסרטציה בהנחייתו של פרופ' חנוך בן-פזי, שהקפיד להצעידיה במשעול הפילוסופי. על כך – ועל הארת הפנים הקבועה והמזמינה שלא תסולא בפז – תודות גדולות. החלק החמישי העוסק בהשוואה לתנועה התיאוסופית נכתב במסגרת מחקר שנערך לאחר השלמת הדוקטורט, בתמיכת קרן ריקליס, וחלקים ממנו הוצגו בסדנת חוקרים "חסידות שלעתיד לבוא" (2019) באוניברסיטת תל אביב ובכנס היהודי-אסייתי השמיני (2021) במכללת צפת. מהחלק השישי העוסק בדמותו המאוחרת של צייטלין – הנבואית, המשיחית, החוזה שחורות, הקוראת ל'תשובה', תפילה וצדקה' – ניסיתי לחמוק אך ללא הצלחה. חלקים מדמות זו החלו לבצבץ בסדרת מאמרי הזיכרון של צייטלין על הראי"ה קוק שפרסמתי בכתב העת "אסיף" ובהרצאות בחוגים שונים, והיא נדמתה בעיניי כדמות פחות הוגה ויותר זועקת, וממילא פחות ראויה למחקר. את חטאיי אני מזכיר; אחרית ימיו של צייטלין מתיימרת להיות התחנה הייחודית, הטראגית ואולי גם המרשימה ביותר בחייו.

שלמי תודה: לאבי ז"ל ולאמי על כל הטוב ששתלו בי; לחמי הרב ד"ר בועז כהן שעודד אותי וליווני החל מהתואר הראשון; לד"ר עשהאל אבלמן ולאליהן אמיתי על שפתחו בפניי את השערים לספרייתו הגדולה של צייטלין מתוך עיסוקם רב השנים בדמותו ובכתביו; לרב יוסף אביב"י על שלימדני מתינות מהי וקריאה מדוקדקת כיצד; לפרופ' יונתן מאיר על השיחות המפרות; לפרופ' חמוטל בר-יוסף ולד"ר פיטר ברנשטיין על העזרה בתחום הספרות הרוסית; לפרופ' בועז הוס על העזרה בהתמצאות ברחבי התנועה התיאוסופית; לד"ר אליעזר מלכיאל על העזרה בארגון המחשבות בשדה האתיקה; לפורום "קהלת" על מלגת מחקר נדיבה; לעמיתיי לתוכנית הדוקטורנטים – יאיר הלוי, אהרן

רוז, שי לוי, שאולי שארף, מורן נגיד, והרב איתם הנקין שנלקח מאיתנו ביד מרצחים אכזרית; למר לודוביקו אינאודי על מאות שעות של האזנה ודיוק; לכל אותם ה'יחידים' הפוסעים בעקבות צייטלין כיום ואשר מעניקים לא פעם סיוע ועצה טובה – ליהודה דב בער זירקינד, סאם גלאובר-זימרה, אבי צבי טאוב ויוסי שווייג; לחבורת 'קדם' על החייאת השפה הדתית – שאול דה-מלאך, מתנאל בראלי, אהוביה גורן, אביטל לוי, זאב גינזבורג ואושרי ברוך; לידידי ורעי ר' שמואל מרצבך שדעתו הרחבה וידיו האמונות והמסורות העניקו לחיבור את צורתו הסופית והנאה; לפרופ' אבי אלקיים שפתח בפניי למן הרגע הראשון את דלתי הוצאת "אידרא" בהערכה ובחביבות.

לאשתי צופיה, ולכל ילדינו, על החיים, המשמעות וכל השאר.